

Васіль СТАРЫЧОНАК

АНАЛІЗ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ І СКАЗАЎ

Асноўнай мэтай аналізу словазлучэнняў з'яўляецца структурна-семантычная характарыстыка розных тыпаў словазлучэнняў і вызначэнне відаў сінтаксічных сувязей паміж асобнымі словамі. Звычайна гэты аналіз пачынаюць з выдзялення дзейніка і выказніка. Неабходна помніць, што дзейнік з выказнікам не з'яўляюцца словазлучэннем, бо яны выражаюць закончаную думку і выступаюць у якасці граматычнай асновы сказа.

Словазлучэннямі таксама **не з'яўляюцца**:

— складаныя формы будучага часу дзеясловаў (*буду чытаць, будзе гаварыць*);

— формы ўмоўнага ладу (*зробіў бы, не гараваў бы*);

— складаныя формы ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*больш асцярожны, менш упэўнена*);

— састаўныя лічэбнікі (*трыццаць сем, чатыры сёмыя, сорак шосты*).

Словы, звязаныя злучальнай сувяззю, з'яўляюцца адным кампанентам словазлучэння. Так, у сказе *Дзяўчына гучна і ўсхвалявана гаварыла* выдзяляецца дзеяслоўнае словазлучэнне *моцна і ўсхвалявана гаварыла*: словы *моцна і ўсхвалявана*, звязаныя злучальнай сувяззю, разглядаюцца як адзін залежны кампанент словазлучэння: [*гучна і ўсхвалявана*] *гаварыла*. Нельга асобна вылучаць *гучна гаварыла і ўсхвалявана гаварыла*.

* Пры разборы словазлучэння мэтазгодна прытрымлівацца наступнай паслядоўнасці:

1. Выдзеліць словазлучэнне са сказу і паставіць яго ў пачатковай форме.

2. Выявіць галоўнае і залежнае словы і ўказаць, якімі часцінамі мовы яны выражаны.

3. Вызначыць тып словазлучэння паводле спосабу выражэння галоўнага слова: іменнае (назоўнікавае, прыметнікавае, лічэбнікавае, займеннікавае), дзеяслоўнае, прыслоўнае.

4. Вызначыць від сінтаксічнай сувязі: дапасаванне, кіраванне, прымыканне.

5. Вызначыць тып словазлучэння ў залежнасці ад сэнсавых адносін паміж яго кампанентамі: атрыбутыўнае, аб'ектнае, акалічнаснае (месца, часу, прычыны, умовы, мэты, уступкі і інш.).

6. Вызначыць тып паводле структуры: простае ці складанае.

Напрыклад: *Я спыніўся на хвіліну і моўчкі паглядзеў на дзяўчыну. (А. Мрый)*

Спыніўся на хвіліну, пачатковая форма — *спыніцца на хвіліну*, галоўнае слова *спыніцца* выражана дзеясловам, залежнае — *на хвіліну* выражана назоўнікам з прыназоўнікам *на*, дзеяслоўнае, від сувязі — кіраванне (прыназоўнікавае), акалічнаснае (часу), простае.

Паглядзеў на дзяўчыну, пачатковая форма — *паглядзець на дзяўчыну*, галоўнае слова *паглядзець* выражана дзеясловам, залежнае — *на дзяўчыну* выражана назоўнікам з прыназоўнікам *на*, дзеяслоўнае, від сувязі — кіраванне (прыназоўнікавае), аб'ектнае, простае.

Моўчкі паглядзеў, пачатковая форма — *моўчкі паглядзець*, галоўнае слова *паглядзець* выражана дзеясловам, залежнае — *моўчкі* выражана прыслоўем, дзеяслоўнае, від сувязі — прымыканне, акалічнаснае (спасабу дзеяння), простае.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Якія агульныя прыметы ёсць у слова і словазлучэння і што адрознівае іх?
2. Чым адрозніваецца словазлучэнне ад сказа?
3. Назавіце асноўныя віды сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэнняў.
4. Як выяўляецца ў словазлучэнні спецыфіка беларускай мовы ў параўнанні з рускай?
5. Як класіфікуюцца словазлучэнні ў залежнасці ад сэнсавых адносін паміж іх кампанентамі?
6. Ці з'яўляюцца фразеалагізмы словазлучэннямі?
7. Чым адрозніваецца простае словазлучэнне ад складанага?

ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ЗАДАННІ

1. Вызначце від сінтаксічнай сувязі ў наступных словазлучэннях.
Глыбокі снег, смачны абед, дараваць сябру, сустракацца па суботах, зорная ноч, уменне вучыць, чытаць седзячы, насміхацца з сяброўкі, хутка бегчы, радасная вестка, зусім недалёка, чытаць кнігу.
2. У наступных сказах выдзеліце словазлучэнні і ўкажыце від сінтаксічнай сувязі.
Сэнс жыцця заключаецца ў яго няспыннасці (У. Карпаў). Упалі першыя буйныя кроплі дажджу (С.Грахоўскі). За разбітай шыбай стогне вецер глуха (М. Танк). Крумкач любіць адзінокае жыццё (К. Каганец). Мелодыя гэтай светлай і радаснай песні яшчэ доўга будзе трывожыць яе сэрца (Я. Брыль).
3. Зрабіце сінтаксічны аналіз выдзеленых словазлучэнняў.
Віця **прысеў каля ганка** і тонкім дубцом пачаў **маляваць на пяску** дом. (К. Каліна) **Дружным хорам** шчабечуць птушкі, **весела пасвістваюць** івалгі і дразды. (А. Якімовіч) Па небе **шпарка ляцяць** цёмныя воблакі. (М. Гарэцкі) Дай урадлівасць **жытнёвым нівам, учынкам нашым** пашлі ўмалот. (Н. Арсеннева)

АДКАЗЫ ДА ЗАДАННЯЎ

1. Дапасаванне — *глыбокі снег, радасная вестка, смачны абед, зорная ноч*. Кіраванне — *дараваць сябру, насміхацца з сяброўкі, сустракацца па суботах, чытаць кнігу*. Прымыканне — *уменне вучыць, чытаць седзячы, хутка бегчы, зусім недалёка*.
2. Сэнс жыцця (кіраванне), заключаецца ў няспыннасці (кіраванне), яго няспыннасці (дапасаванне), першыя кроплі (дапасаванне), буйныя кроплі

(дапасаванне), кроплі дажджу (кіраванне), за разбітай шыбай (дапасаванне), стогне глуха (прымыканне), стогне за шыбай (кіраванне); любіць жыццё (кіраванне), адзінокае жыццё (дапасаванне); мелодыя песні (кіраванне), гэтай песні (дапасаванне), светлай і радаснай песні (дапасаванне), будзе трывожыць сэрца (кіраванне), яе сэрца (дапасаванне), будзе трывожыць доўга (прымыканне), яшчэ доўга (прымыканне).

3. **Прысеў каля ганка**, пачатковая форма — *прысесці каля ганка*, галоўнае слова *прысесці* выражана дзеясловам, залежнае — *каля ганка* выражана назоўнікам з прыназоўнікам, дзеяслоўнае, від сувязі — кіраванне (прыназоўнікавае), акалічнаснае (месца), простае;

маляваць на пяску, пачатковая форма — *маляваць на пяску*, галоўнае слова *маляваць* выражана дзеясловам, залежнае *на пяску* выражана назоўнікам з прыназоўнікам, дзеяслоўнае, від сувязі — кіраванне (прыназоўнікавае), акалічнаснае (месца), простае;

дружным хорам, пачатковая форма — *дружны хор*, галоўнае слова *хор* выражана назоўнікам, залежнае — *дружным* выражана прыметнікам, іменнае (назоўнікавае), від сувязі — дапасаванне, аtryбутыўнае, простае;

весела пасвітваюць, пачатковая форма — *весела пасвітваць*, галоўнае слова *пасвітваюць* выражана дзеясловам, залежнае — *весела* выражана прыслоўем, дзеяслоўнае, від сувязі — прымыканне, акалічнаснае (спосабу дзеяння), простае;

шпарка ляцяць, пачатковая форма — *шпарка ляцець*, галоўнае слова *ляцець* выражана дзеясловам, залежнае — *шпарка* выражана прыслоўем, дзеяслоўнае, від сувязі — прымыканне, акалічнаснае (спосабу дзеяння), простае;

жытнёвым нівам, пачатковая форма — *жытнёвая ніва*, галоўнае слова *ніва* выражана назоўнікам, залежнае — *жытнёвым* выражана прыметнікам, іменнае (назоўнікавае), від сувязі — дапасаванне, аtryбутыўнае, простае;

учынкам нашым, пачатковая форма — *учынкi нашы*, галоўнае слова *ўчынкi* выражана назоўнікам, залежнае — *нашым* выражана займеннікам, іменнае (назоўнікавае), від сувязі — дапасаванне, аtryбутыўнае, простае.

АНАЛІЗ ПРОСТЫХ СКАЗАЎ

Асноўнай мэтай аналізу простага сказа з'яўляецца яго характарыстыка паводле тыпу ў залежнасці ад мэты выказвання, адносінаў да рэчаіснасці, граматычнай асновы, наяўнасці галоўных і даданных членаў, разнастайных ускладненняў, спосабаў выражэння членаў сказа і інш.

Пэўныя цяжкасці ў абітурыентаў і школьнікаў узнікаюць пры разборы аднасастаўных сказаў. Асноўныя іх тыпы і спосабы выражэння галоўнага члена паказаны ў наступнай табліцы:

Тып сказа	Форма выражэння галоўнага члена	Прыклады
пэўна-асабовы	дзеяслоў у форме 1-й ці 2-й асобы	<i>Не люблю восені. Ідзём у лес.</i>

	адз. і мн. ліку цяпер. або будуч. часу абвесн. ладу; дзеяслоў у форме заг. ладу	<i>Жыві і думай пра будучыню.</i>
няпэўна-асабовы	дзеяслоў у форме 3-й асобы мн. ліку цяпер. або будуч. часу; дзеяслоў у форме прошл. часу	<i>У дзверы пазванілі. Вам раскажуць шмат цікавага пра гэты край.</i>
абагульнена-асабовы	дзеяслоў часцей за ўсё ў форме 2-й асобы адз. ліку і 3-й асобы мн. ліку, а таксама 2-й асобы загадн. ладу	<i>Прыяцеля пазнаеш у няшчасці. Шыла ў мяшку не схаваеш. Шануй бацьку і маці!</i>
безасабовы	безасабовы дзеяслоў; асабовы дзеяслоў у безасабовым значэнні; прэдыкатыўнае прыслоўе, прыслоўе ў палучэнні з залежным інфінітывам; адмоўі няма, не быць, не стаць, не відаць	<i>Нельга злічыць у небе зор. На вуліцы пацямнела. Бацьку не спіцца. Не сядзіцца Алесі ў хаце.</i>
інфінтыўны	незалежны інфінітыў	<i>Адначыць бы пасля доўгай працы. Не курыць! Уваходзіць толькі па аднаму!</i>
намінатыўны	назоўнік у назоўным склоне	<i>Ноч. Чужыя людзі. Цішыня і спакой. Вось і рэчка.</i>

* Пры аналізе простых сказаў неабходна прытрымлівацца наступнай п а с л я д о ў н а с ц і:

1. Выявіць граматычную аснову сказа.

2. Вызначыць тып сказа паводле

а) мэты выказвання (апавядальны, пыталны, пабуджальны) і інтанацыі (клічны, няклічны);

б) граматычнай асновы (двухсастаўны, аднасастаўны — пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны, намінатыўны);

в) наяўнасці або адсутнасці дадanych членаў (развіты, неразвіты);

г) паўнаты складу (поўны, няпоўны);

д) наяўнасці ўскладненасці (няўскладнены ці ўскладнены аднароднымі ці адасобленымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі і спалучэннямі слоў, звароткамі, параўнальнымі зваротамі).

3. Разабраць сказ па членах сказа і вызначыць спосаб іх выражэння. Спачатку вызначаюцца галоўныя члены сказа — дзейнік і выказнік (просты дзеяслоўны, просты іменны, састаўны дзеяслоўны, састаўны іменны, складаны), потым даданыя члены, што ўваходзяць у састаў дзейніка, у апошнюю чаргу — даданыя з саставу выказніка. Сярод дадanych членаў сказа вылучаюцца: дапаўненне (прамое, ускоснае), азначэнне (дапасаванае, недапасаванае), прыдатак, разнавіднасці акалічнасцяў. Адасобленыя члены сказа (дзеяпрыметнікавыя і дзеяпрыслоўныя спалучэнні) трэба разглядаць як адзін член сказа. Пачленны іх разбор — гэта другі этап аналізу, які праводзіцца з мэтай выявіць структурныя кампаненты адасобленых канструкцый. Словамі, граматычна не звязанымі з членамі сказа, з'яўляюцца звароткі, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі.

Приклади аналізу простага сказа.

◆ *Над паляною кружыўся залаты рой кляновага лісця.*

Граматычная аснова сказа *рой кружыўся*, сказ просты, апавядальны, няклічны, двухсастаўны, развіты, поўны, няўскладнены. Дзейнік выражаны назоўнікам *рой*, выказнік (просты дзеяслоўны) — дзеясловам *кружыўся*. Састаў дзейніка — *залаты рой кляновага лісця*: *залаты* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам, *лісця* — ускоснае дапаўненне, выражана назоўнікам, *кляновага* — дапасаванае азначэнне, якое адносіцца да дапаўнення, выражана прыметнікам. Састаў выказніка — *кружыўся над паляною*: *над паляною* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам з прыназоўнікам. Запіс сказа з умоўнымі абазначэннямі наступны: *Над паляною кружыўся залаты рой кляновага лісця.*

◆ *Гуляючы, розуму не прыдбаеш. (Прымаўка)*

Граматычная аснова *не прыдбаеш*, сказ просты, апавядальны, няклічны, аднасастаўны, абагульнена-асабовы, развіты, поўны, ускладнены адзіночным дзеепрыслоўем. Выказнік (просты дзеяслоўны) выражаны дзеясловам *прыдбаеш* з адмоўнай часціцай *не*. Прамое дапаўненне *розуму* выражана назоўнікам, *гуляючы* — адасобленая акалічнасць спосабу дзеяння, выражана дзеепрыслоўем. Запіс сказа з умоўнымі абазначэннямі наступны: *Гуляючы, розуму не прыдбаеш.*

◆ *Будуць коні сніць лугі мядовыя і, як людзі, цяжка ўздыхаць. (П. Панчанка)*

Граматычная аснова сказа *коні будуць сніць і ўздыхаць*, сказ просты, апавядальны, няклічны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі выказнікамі і параўнальным зваротам *як людзі*. Дзейнік выражаны назоўнікам *коні*, аднародныя выказнікі (простыя дзеяслоўныя) *будуць сніць і ўздыхаць* выражаны складанай формай дзеясловаў будучага часу. Усе даданыя члены сказа адносяцца да саставу выказніка: *лугі* — прамое дапаўненне, выражана назоўнікам, *мядовыя* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам, *цяжка* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана прыслоўем. Запіс сказа з умоўнымі абазначэннямі наступны: *Будуць коні сніць лугі мядовыя і, як людзі, цяжка ўздыхаць.*

АНАЛІЗ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ

Мэтай аналізу складанага сказа з'яўляецца вызначэнне яго тыпу, колькасці структурных частак, асаблівасцей сэнсавых і граматычных адносін паміж імі.

Пры сінтаксічным аналізе складаных сказаў звычайна назіраюцца наступныя памылкі: а) выдзяляецца меншая ці большая колькасць частак сказа; б) за самастойную частку памылкова прымаецца дзеепрыметнікавы і дзеепрыслоўны звароты ці параўнанне; в) за самастойную частку прымаюцца пабочныя спалучэнні слоў і сказы тыпу *на маю думку, на словах Я. Купалы, як піша М. Танк, як нам здавалася, можна сказаць*; г) не адрозніваюцца параўнальныя звароты і сказы; д) не вылучаюцца безасабовыя часткі тыпу

здаецца, хочацца, верыцца, няма..; е) няправільна вылучаецца даданая частка, якая перарываецца злучнікамі ці злучальнымі словамі; ё) не адрозніваецца злучнік ад злучальнага слова і інш.

Пры разборы складанага сказа мэтазгодна прытрымлівацца наступнай паслядоўнасці:

1. Вызначыць тып складанага сказа.
2. Вызначыць сродкі сувязі частак.
3. Ахарактарызаваць часткі складанага сказа.: спалучальныя,
4. Складзі схему сказа.

Прыкладзём некаторыя прыклады сінтаксічнага аналізу складаных сказаў:

◆ *Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма. (К. Чорны)*

Складаназалежны сказ, складаецца з дзвюх частак. Галоўная частка — *там пачынаецца Радзіма* (дзеянік *Радзіма*, выказнік *пачынаецца*), даданая — *дзе прайшло маленства* (дзеянік *маленства*, выказнік *прайшло*). Даданая частка звязана з галоўнай злучальнымі словамі *дзе* і паясняе ў галоўнай частцы прыслоўе *там*. Даданая частка — акалічнасная (месца), адказвае на пытанне *дзе?* Схема сказа: (Дзе...), [].

◆ *Хацеў бы, каб доля ў хатцы жыла, каб з рэчкай бурлівай нядоля сплыла. (Я. Купала)*

Гэта складаназалежны сказ з дзвюма даданымі часткамі. Граматычныя асновы галоўнай часткі *хацеў бы*, даданых — *доля жыла, нядоля сплыла*. Даданыя часткі звязаны з галоўнай пры дапамозе злучнікаў *каб*. Гэта складаназалежны сказ з сузалежным аднародным падпарадкаваннем. Даданыя дапаўняльныя паясняюць у галоўнай частцы дзеяслоў-выказнік *хацеў бы*. Схема сказа: [], (каб...), (каб...).